

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۳۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۴/۳۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۳۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۸/۰۱

صص: ۱۶۵-۱۲۹

شناسایی الگوهای ذهنی فعالان حوزه مطالعات زنان و خانواده

ناظر بر نقش‌های جمعیتی زنان: کاربرد روش‌شناسی کیو

سکینه گنج‌خانلو^۱ ID

چکیده

هرچند که امروزه مسئله جمعیت، موضوعی فراجنسیتی است؛ اما نقش و جایگاه ویژه زنان در این عرصه بر کسی پوشیده نیست؛ تا جایی که در محاسبات جمعیت‌شناسی از جمله در شاخص نرخ باروری کل، مبنای محاسبه زنان قرار می‌گیرند. ریشه بسیاری از بحران‌های امروزی جمعیت را باید در تعریف اشتباه نقش‌های اجتماعی زنان مبتنی بر رویکردهای فمینیستی یا تفریط سنت‌گرایی جستجو نمود. دین مبین اسلام ضمن رعایت اصل غیر جنسیتی بودن منزلت افراد و گرامی داشتن انسان فارغ از جنسیت وی، نسبت به تعیین نوع نقش‌آفرینی بر اساس جنسیت توجه داشته است و دستورات متعددی در این خصوص را بیان نموده است. پژوهش حاضر از نظر فلسفی در پارادایم فلسفی تفسیری - اثبات‌گرایی قرار دارد و از نظر جهت‌گیری، در گروه پژوهش‌های کاربردی جای می‌گیرد. روش پژوهش ماهیت آمیخته و اکتشافی و از نظر روش اجرا آمیخته است. گردآوری داده‌های کیفی با استفاده از اسناد مکتوب در دسترس پژوهشگران و به منظور شناسایی الگوی ذهنی از رویکرد کمی استفاده شد. از نظر جمع‌آوری داده‌ها، از داده‌های کتابخانه‌ای با مراجعه به مبانی اسلامی (آیات و روایات) استفاده شد. یافته‌ها نشان می‌دهد که زنان دارای سه نوع نقش «مدیریتی»، «مالی» و «تربیتی» هستند. در نقش اول «تقویت استحکام و بنیان خانواده»، در نقش دوم «ارتقای نگاه معادمحور در معیشت خانواده» و در نقش سوم «مدیریت جریان تربیتی فرزندان» برعهده زنان بوده است.

کلیدواژه‌ها: خط‌مشی‌گذاری عمومی، روش‌شناسی کیو، الگوی ذهنی، فعالان حوزه زنان، جوانی جمعیت.

۱. دانشجوی دکترا مطالعات زنان، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

s.farhadi_ch@yahoo.com

استناد: گنج‌خانلو، سکینه؛ شادمان‌فر، محمدحسین. شناسایی الگوهای ذهنی فعالان حوزه مطالعات زنان و خانواده ناظر بر نقش‌های

نویسندگان ©

ناشر: دانشگاه جامع امام حسین (ع)

این مقاله تحت لایسنس آفرینندگی مردمی (Creative Commons License- CC BY) در دسترس شما قرار گرفته است.

مقدمه و بیان مسئله

خانواده بنیادی‌ترین نهادی که فرد در آن رشد و پرورش می‌یابد و به آرامش می‌رسد و این امر زمینه‌ساز شکوفایی شخصیت و تکامل و پرورش مهارت‌های اجتماعی کودکان و نوجوانان شده و سبب رشد جسمانی، اخلاقی، اجتماعی، عقلانی و عاطفی آنها است. شرط پویایی و استواری خانواده، داشتن روابط صحیح و پایدار بین اعضای خانواده خصوصاً پدر و مادر است و خانواده‌ای موفق است که محل آرامش برای افراد خانه باشد. از نظر اسلام خانواده بنیادی مقدس است و اهمیت و جایگاه والایی دارد و از منزلت و قداست خاصی برخوردار است و اسلام خانواده را مظهر انس و الفت و آرامش مرد و زن می‌داند. خانواده‌های که متعادل و بانشاط باشند می‌توانند فرزندانی قوی و با اعتمادبه‌نفس و کارداران تربیت کنند که باعث پیشرفت و ترقی جامعه به سمت کمالات می‌شود. مادر و زن بر آرامش خانواده مؤثر است و اگر خانه را به یک کشور تشبیه کنیم، اشتباه نکرده‌ایم؛ زیرا اداره خانه، در مقیاسی کوچک‌تر، شبیه به اداره یک کشور است و از جهاتی اداره یک خانه کوچک، ظریف‌تر و دقیق‌تر از اداره یک کشور پهناور خواهد بود. ریاست خانه بر عهده مرد است و تأمین حوائج و نیازهای زندگی هم وظیفه اوست. از سوی دیگر، خانه با ریاست تنها اداره نمی‌شود و نظیر مملکت که نیاز به اداره داخلی دارد، خانه هم مدیر و مدبر می‌خواهد و مدیریت داخلی خانه بر عهده مادر و زن است و اگر مدیر خانه صبر داشته باشد آن مملکت که خانواده و جمعیت است مستحکم می‌شود.

هدف از انجام این تحقیق پاسخ به این سؤال اصلی است که الگوهای ذهنی حوزه مطالعات زنان و خانواده ناظر بر نقش‌های جمعیتی زنان چگونه است؟

مبانی نظری پژوهش

مهم‌ترین متغیرها و ابعاد و مؤلفه‌های مرتبط با پژوهش برای تبیین عوامل تأثیرگذار مسئله پژوهش به شرح زیر است.

مفهوم‌شناسی خانواده

خانواده متشکل از افرادی است که از طریق پیوند زناشویی، هم‌خونی یا پذیرش فرزند با یکدیگر به‌عنوان زن، مادر، پدر و شوهر، برادر، خواهر، فرزند در ارتباط متقابل هستند، فرهنگ مشترک پدید می‌آورند و در واحد خاص زندگی می‌کنند (مطیع، ۱۳۸۴: ۳۸۱).

خانواده یکی از نظام‌های اولیه جوامع بشری است که باوجود تحولات اساسی، در اهداف کارکردهای خود ثابت مانده و هنوز در همه جوامع، اهمیت اساسی دارد. خانواده، مناسب‌ترین نظام برای تأمین نیازهای مادی و روانی بشر بوده و بهترین بستر را برای تأمین امنیت و آرامش روانی اعضا پرورش نسل جدید و اجتماعی کردن فرزندان و برآورده ساختن نیازهای عاطفی افراد فراهم نموده است (سالاری فر، ۱۳۸۴: ۱).

امروزه واژه خانواده چندین معنا دارد: «در مکتب اسلام نیز خانواده به‌عنوان کهن‌ترین اجتماع انسان شمرده می‌شود؛ زیرا از آغاز آفرینش انسان به‌صورت زوجی از زن و مرد در قالب خانواده قدم به گیتی نهاده است. خانواده در دیدگاه اسلام واحد بنیادین و مهمی محسوب می‌شود که زن و مرد و فرزندان را در گروهی هم‌بسته و مأمونی مقدس جمع می‌کند و ارزش‌هایی چون صمیمیت و همدلی را بر آنان حاکم می‌گرداند» (کدخدایی، ۱۳۹۵: ۹۸).

در تعریف خانواده سالم باید گفت: خانواده‌ای است که به‌طور بنیادین از سلامت و آرامش روانی و معنوی هر یک از اعضای خانواده حمایت می‌کند.

در خانواده سالم به هریک از اعضا امکان رشد و بالندگی داده می‌شود؛ بنابراین تاحدامکان شرایط مادی و سبیل رفاهی هر عضو خانواده در فضایی از تشویق، حمایت، عشق و محبت که لازمه موفقیت هستند فراهم می‌شود و جالب اینکه اعضای خانواده این «تاحدامکان» را درک می‌کنند و بیش از توان مالی خانواده انتظاری ندارند.

خانواده همانند جامعه‌ای است که فقط با تغییر هر یک از اعضای آن به تغییر بنیادی دست خواهد یافت. اگر تمایل دارید که خانواده خود را به‌منظور کمک به آنها تغییر دهید لازم است بدانید با ایجاد تغییر در خود، می‌توانید امکان این تغییر را تا حدودی فراهم آورید (اسماعیل‌زاده و همکاران، ۱۳۹۰: ۳۸۴).

جمعیت و فرزندآوری

در اصطلاح آماری هر مجموعه‌ای از عناصر متمایز یا مجموعه‌ای از افراد انسانی و گیاهی و... که دست کم دارای یک صفت مشترک باشند، 'جامعه یا جمعیت آماری' نامیده می‌شود. در جمعیت‌شناسی، تمام یا بخشی از ساکنان یک ناحیه را 'جمعیت' می‌گویند. واژه جمعیت ممکن است به هر اجتماعی از افراد انسانی، در هر مکان، خواه به طور مستمر یا موقت، گفته شود لیکن به عنوان تعریف نهائی، جمعیت تجمعی از افراد انسانی است که در منطقه‌ای معین (روستا، شهر، شهرستان، استان یا کشور) به طور مستمر و معمولاً به شکل مجموعه‌ای از خانوارها زندگی می‌کنند و پایگاه سیاسی، شرایط ملی و قومی واحدی دارند (ترابی و تقوی، ۱۳۶۲: ۷۴۹؛ امانی، ۱۳۵۲: ۱).

جمعیت‌های ویژه‌ای که برای منظوری خاص، در زمانی مشخص و مکانی معین دور هم گردویند (غوغا، ازدحام و...) لزوماً در جمعیت‌شناسی موردنظر نیستند. ویژگی‌های مشترک جمعیت ممکن است در یک‌زمان معین یا در تداوم موقت وجود داشته باشد. جمعیت از دو جنبه موردتوجه قرار می‌گیرد.

۱. اجتماعی - اقتصادی: به عنوان مجموعه اعضاء جامعه با روابط اجتماعی و اقتصادی معین.

۲. زیستی و طبیعی: به مثابه مجموعه افراد زیستی.

جنبه‌های طبیعی و اجتماعی جمعیت شامل افراد فعال، کودکان و پیران که در تولید اجتماعی شرکت ندارند و همچنین کارفرمایان و طبقات بهره‌کش می‌شود. با دگرگونی شرایط اقتصادی و اجتماعی، ویژگی‌های زیستی جمعیت (بهداشت، تولد، مرگ و نظایر اینها) تغییر اساسی می‌یابند. از دیدگاه تاریخی، هر نظام اجتماعی^۱ قانون جمعیتی ویژه‌ای دارد که از نظام‌های دیگر متفاوت است.

رشد جمعیت به عوامل زیادی وابسته است: سطح نیروهای تولیدی، شرایط و روابط اجتماعی، نظام‌های اقتصادی و معیشتی، حکومت و قانون، اخلاق، دین و مذهب، افکار و جریان‌های سیاسی و سرانجام شرایط طبیعی و جغرافیائی؛ اما هر اندازه مناسبات میان این عوامل پیشرفته‌تر و پیچیده‌تر باشد، همان قدر نقش عمده رشد جمعیت برعهده نظام اجتماعی خواهد بود.

1. Socid System

قلمرو جمعیت‌شناسی

جمعیت، قلمرو وسیعی در زمان و مکان و مباحث اجتماعی و اقتصادی دارد. از دیدگاه تاریخی، موضوع جمعیت نه فقط در زمان حال و آینده، بلکه حتی در گذشته‌های دور نیز درخور بررسی و تحقیق است. بدین ترتیب تقسیمات زمانی، آگاهی به موضوع جمعیت را می‌توان به چهار دوره تقسیم کرد.

۱. اطلاعات مربوط به ماقبل تاریخ؛ این اطلاعات بیشتر بر تحقیقات و به خصوص حفاری‌ها، مشاهده بقایای اجساد انسانی مبتنی است و در این مورد پژوهش‌های طبی، شیمیایی و فیزیکی از قبیل کربن (۱۴) و سنخ‌شناسی دیرینه‌ای. تا حدی میزان عمر متوسط و سرعت تولد و تناسل و اشکال اولیه خانواده و انواع تجمعات، نزد انسان‌های ماقبل تاریخ را روشن می‌کند.

۲. اطلاعات جمعیتی تاریخی تا قبل از شروع اولین سرشماری عمومی جمعیت؛ در این قسمت بیشتر اطلاعات به یادداشت‌ها و آثار مورخان و جغرافی‌دانان و اسناد و دفاتر ناحیه‌ای ثبت وقایع و حوادث جمعیتی مثل ولادت، ازدواج، فوت و مهاجرت استوار است. در نتیجه این آگاهی‌ها بیشتر بر تخمین و ارزیابی در قلمرو زمان‌های کوتاه و محدوده جغرافیایی کوچک مبتنی است. هرچند ممکن است حاوی برخی روابط، میزان، ساختار و اشکال تحول جوامع انسانی نیز باشد.

۳. اطلاعات و آمار جمعیتی منتج از اولین سرشماری عمومی جمعیت تا زمان حال؛ با اجرای سرشماری‌های جدید هر سال بر میزان این اطلاعات افزوده می‌شود و به‌خصوص با اجرای بررسی‌های موردی و نمونه‌ای این اطلاعات متراکم‌تر و غنی‌تر می‌گردد. استفاده از این اطلاعات به ارزیابی و تجزیه و تحلیل‌های جمعیتی کمک می‌کند.

۴. اطلاعات جمعیتی آینده‌نگر؛ در این قسمت با توجه به موجود بودن اطلاعات متراکم و متنوع منتج از سرشماری‌ها و بررسی‌ها و آمار ثبت احوال و نیز در نتیجه پیشرفت فنون پیش‌بینی جمعیت در کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت می‌توانیم شمار و ساختار جمعیت را در آینده محاسبه کنیم.

زن در اسلام

قرآن مجید بر اساس فطرت نوع بشر و همه انسان‌ها نازل شده است و به همین جهت آیاتش را در راستای برآورده کردن نیازهای جسمانی و روحانی بشر قرار داده است و همچنین با استناد به آیات قرآن، راست‌گوتر از خدا در سخن و گفتار کیست؟ «أصدق من الله حديثاً» (نساء، ۸۱) «و من أصدق من الله قبلاً» (نساء، ۱۲۲) قرآن زن را آن‌گونه موجودی می‌انگارد که از نظر شرافت و حیثیت انسانی برابر با مرد است و زن را هیچگاه از جنس پست‌تر نمی‌داند. تربیت قرآنی، نسبت به زنان در جامعه اسلامی دین‌پسند و عدالت‌گراست فطرت آفرینش زن بر اساس عواطف بسیار و احساسات رقیق و لطیف طبیعی مهر و محبت، نرم‌خوبی، رقت، رافت و شفقت، خیرخواهی، وفا، حفظ غیب، موقت، رحمت و اخلاص بنا نهاده شده است. باری تعالی انسان‌ها را در دو گروه مردان و زنان به نیکوترین شکل صورت‌گری داده و هر یک را جایگاهی خاص داده است. چنانکه جایگاه هر موجود در جهان هستی، پیرو اصل عدل و حکمت پروردگار است به طور کلی در نظام هستی، هر موجودی دارای دو مقام است: «مقام عام» و «مقام خاص». مقام عام زن، همان مقام موجودات دیگر به عنوان آفریده خداوند متعال است. به لحاظ جایگاه خاصی که زن در این جهان دارد می‌توان گفت او به مقتضای خلقت خویش از جایگاه ممتازی نیز برخوردار است که قابلیت جانشینی آن را ندارد جایگاهی که اگر آن را به عنوان یک امر الهی و عقلی به انجام رساند به کمال انسانی خویش خواهد رسید. مسائل متعددی راجع به شان و مقام زن از قرآن کریم قابل استفاده است که برخی از آنها عبارتند از: تساوی مقام زن و مرد قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا». گرچه برخی افراد گمان می‌کنند که کفه سنگین ترازوی شخصیت برای مردان است و زنان چندان جایگاهی ندارند! ولی بدون شک هیچ‌گونه فرقی از نظر جنبه‌های انسانی و مقامات معنوی بین آنها نیست و اگر تفاوتی هست در نظام جسمی و روحی و غیره؛ این تفاوت‌ها برای ادامه نظام جامعه انسانی ضروری است و آثار و پیامدهایی در بعضی از قوانین حقوقی زن و مرد ایجاد می‌کند (کدخدایی، ۱۳۹۵: ۸).

نگاه افراد به آفرینش و دیدگاه انسان‌ها به هستی مبنای تفسیر سعادت است و رساندن انسان به نقطه کمال و وصول او به بالاترین رتبه انسانی، یعنی مقام قرب و عبودیت عین سعادت حقیقی است. برای انسان سعادت و خوشبختی هدف مهم زندگی است؛ مردم انرژی قابل توجهی را صرف جستجوی سعادت و همچنین در صورت به دست آوردن آن صرف حفظ آن کنند. اهمیت خاصی که سعادت به عنوان یک ارزش انسانی دارد، حس ما را بر می‌انگیزد تا برای نیل به آن وقت و همت گماریم. باید باور کرد هر کس عامل خوشبختی و سعادت خویش است. خوشبختی و سعادت خوردنی نیست، بلکه دریافتنی است. رسیدن به خوشبختی به قابلیت فردی بستگی دارد هر کس می‌تواند از امکانات مادی و غیرمادی خود طوری استفاده کند که زندگی‌اش به جهنم تبدیل شود یا طوری که زندگی‌اش آکنده از زیبایی عشق و خوشبختی و صفات بهشتی شود. این بستگی به خود انسان دارد که چگونه و از چه منبعی معرفت کسب کند و در چه مسیری حرکت کند (همان: ۱۰).

زن در غروب

در فمینیست‌ها اگر نقش‌های اجتماعی زن و مرد را عوض کنیم نقش‌ها نیز جابه‌جا خواهد شد. همچنین مادری یک امر فرهنگی و مصنوعی است آنچه طبیعی است فقط زایمان است. حس مادری و عشق به بچه‌داری امری کاملاً عارضی و تحمیلی بر مادران است. فمینیسم در همه ابعاد سیاسی، اقتصادی، اخلاقی و حقوقی فرد و خواسته‌های او را ملاک و معیار قرار می‌دهد. در اندیشه فمینیستی، به خصوص فمینیسم لیبرال، یگانه ارزش عام آزادی انسان است. ارزش آن، مطلق و مقدم بر همه ارزش‌های دیگر است. بر این اساس، نظام‌های سیاسی، حقوقی و اخلاقی باید با انسان و آزادی وی همساز شوند نه انسان با آنها فردگرایی به زنان امکان می‌دهد تا امیال خود را آزادانه دنبال کنند. شعارهای چون حق تسلط بر بدن، آزادی سقط جنین کنترل موالید در بستر فردگرایی، حاکم بر اندیشه‌های فمینیستی میسر شده‌اند. فمینیست‌ها هر چند بر اخلاق مراقبت تأکید دارند، اما معتقدند که ویژگی‌های زنانه مثل محبت دلسوزی مشارکت و تغذیه بایستی به طور دقیق از جنبه‌های افراط‌آمیز آن تمیز داده شود؛ زیرا محبت خوب است؛ اما در وضعیت پدرسالاری ممکن است برای زنان به صورت قربانی شدن همه‌جانبه یا شکنجه درآید. در نتیجه پیروی از اخلاق

مراقبت تا زمانی که زنان به ارزش‌های اخلاق قربانی سازی جواب نه نداده‌اند نمی‌تواند و نباید آغاز شود (ابوت، ۱۴۰۲: ۳۲۸).

پیشینه پژوهش

پیشینه مرتبط در قالب جدول زیر و باتوجه به نمونه از منابع داخلی و خارجی گزارش و باتوجه به ارتباط منطقی بین پیشینه و ادبیات ارائه شده تلاش شد تا جمع‌بندی ناظر بر خلأ و شکاف پژوهش ارائه گردد.

جدول ۱. پیشینه پژوهش مرتبط با مسئله پژوهش

ردیف	نویسنده / نویسندگان (سال پژوهش)	عنوان پژوهش	روش‌شناسی پژوهش	مهم‌ترین یافته‌ها و نتایج مرتبط با پژوهش
۱	حریری (۱۳۸۳)	ویژگی‌های جمعیت شناختی و احساس استقلال و موفقیت مدیران زن و مرد در کتابخانه‌های مرکزی دانشگاهی	پیمایشی	راساس سایر یافته‌ها، احساس آزادی عمل و استقلال، احساس موفقیت و امکان استفاده از قضاوت شخصی در تصمیم‌گیری‌ها، در شاغلان پست‌های مدیریت کتابخانه‌ها از حد متوسط بالاتر است و در میان زنان و مردان تفاوت معناداری بر حسب متغیرهای فوق وجود ندارد؛ اما احساس رضایت از حجم کار در مدیران زن به نحو معناداری کمتر از مدیران مرد است.
۲	کلاتتری (۱۳۸۴)	عوامل جمعیتی موثر بر باروری زنان یزد در سال ۱۳۸۳	پیمایشی	براساس نتایج این تحقیق: افزایش تحصیلات و سن ازدواج زنان، توافق زوجین در تنظیم خانواده، افزایش مشارکت مردان در تنظیم خانواده و کاهش مرگ و میر کودکان از عوامل موثر بر کاهش باروری زنان بوده است.

ردیف	نویسنده/ نویسندگان (سال پژوهش)	عنوان پژوهش	روش‌شناسی پژوهش	مهم‌ترین یافته‌ها و نتایج مرتبط با پژوهش
۳	مصباح (۱۳۹۰)	بررسی رابطه بین ویژگی‌های شخصیتی و جمعیت‌شناختی با رضایت شغلی کارکنان شرکت پتروشیمی تبریز (زن و مرد)	نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای	نتایج نشان داد، بین با وجدان بودن، برون‌گرایی، دلبذیر بودن با رضایت شغلی رابطه مثبت و معنی داری دیده شد و بین نورو تیسیم با رضایت شغلی رابطه منفی و معنی داری مشاهده شد. اما رضایت شغلی کارکنان بر اساس انعطاف‌پذیری، جنسیت، میزان تحصیلات و سابقه خدمت رابطه معنی‌داری ندارد.
۴	جمهری (۱۳۹۱)	مقایسه سبک زندگی ارتقاءدهنده سلامت در بیماران زن مبتلا به آرتریت روماتوئید با زنان سالم و ارتباط آن با عوامل جمعیت‌شناختی	پس رویدادی	نتایج نشان داد، بین مولفه‌های سبک زندگی ارتقاءدهنده سلامت (بجز مدیریت فشار روانی)، شامل مسئولیت‌پذیری سلامت، فعالیت بدنی، تغذیه، خودشکوفایی و حمایت بین فردی در زنان سالم با زنان مبتلا به آرتریت روماتوئید تفاوت معنادار وجود دارد ($P < 0.01$). نتایج تحلیل رگرسیون چندگانه نیز نشان داد که تحصیلات، به تنهایی ۲۸ درصد از واریانس سبک زندگی ارتقاءدهنده سلامت را در بیماران زن مبتلا به آرتریت روماتوئید تبیین می‌کند.
۵	شیرمحمدی (۱۳۹۳)	بررسی نقش مدیریتی زنان در برنامه‌ها و سیاست‌های کلی جمعیت	تحلیل کیفی	با معرفی سبک زندگی اسلامی، بیان هدف خداوند از خلقت زنان، اهمیت مقام مادری و همسری، توجه دادن به رازق بودن خداوند، آموزش مهارت‌های زندگی و ترویج اخلاق

ردیف	نویسنده/ نویسندگان (سال پژوهش)	عنوان پژوهش	روش‌شناسی پژوهش	مهم‌ترین یافته‌ها و نتایج مرتبط با پژوهش
				حسنة میان زنان در این عرصه نقش داشته باشند. پزشکان، کارشناسان مامایی و بهداشت یاران نیز می‌توانند زنان جامعه را با عوارض کاهش تولیدمثل، عوارض وسایل و داروهای پیشگیری از بارداری و... آشنا نمایند. همچنین با تأسیس مراکز مشاوره ازدواج و خانواده، افزایش سواد رسانه‌ای زنان، ترویج مشاغل خانگی، کم‌کردن ساعات کاری زنان، اصلاح نظام آموزشی و... می‌توانیم به مدیریت هرچه بیشتر و بهتر زنان در برنامه‌ها و سیاست‌های افزایش جمعیت کمک نماییم.
۶	رشید (۱۳۹۷)	مطالعه و بررسی جامعه‌شناختی رابطه کیفیت زندگی زناشویی با عوامل جمعیت‌شناختی (مورد مطالعه: زنان ۱۸ تا ۲۹ ساله شهر کرج)	توصیفی-همبستگی و پیمایشی	نتیجه فرضیه با آزمون‌های مرتبط نشان می‌دهد که بین کیفیت زندگی و سن، سن ازدواج، فاصله سنی با همسر، مدت ازدواج، سن باروری و محل زندگی رابطه معناداری وجود دارد. طبق آزمون رگرسیون و تحلیل مسیر در بیشترین و قوی‌ترین تأثیر بر کیفیت زندگی زناشویی، می‌توان به ترتیب به تأثیر مستقیم متغیرهای مدت ازدواج (۰/۵۷۲)، فاصله سنی با همسر (۰/۳۸۱) و سن ازدواج (۰/۴۰۴) اشاره نمود.
۷	جلو و بهادر	نقش زن در استحکام	تحلیل کیفی	از مهم‌ترین عوامل استحکام خانواده،

ردیف	نویسنده/ نویسندگان (سال پژوهش)	عنوان پژوهش	روش‌شناسی پژوهش	مهم‌ترین یافته‌ها و نتایج مرتبط با پژوهش
	(۱۳۹۹)	خانواده، جمعیت و ترویج سبک زندگی		ایمان به خدا، مدیریت اقتصادی خانواده، عفو و گذشت، پرهیز از کینه‌توزی، پرهیز از سوءظن، احترام متقابل و مشورت است. زن قادر است با همسررداری نیکو، حسن خلق، رازداری و قناعت و عدم منت‌گذاری بر همسر موجبات استحکام خانواده را فراهم آورد.
۸	صالحی (۱۳۹۹)	بررسی رابطه بین رضایت شغلی و عوامل جمعیت شناختی با رضایت زناشویی دبیران زن و مرد مقطع متوسطه شهرستان دهدشت	نمونه‌گیری طبقه‌ای	نتایج پژوهش نشان داد که بین تاب‌آوری و فرسودگی شغلی رابطه معنادار منفی وجود دارد. همچنین بین سابقه کاری و فرسودگی رابطه معنادار مثبت وجود دارد اما بین مقطع شغلی و فرسودگی شغلی رابطه معنادار منفی وجود دارد. در نهایت نتایج پژوهش نشان داد که تاب‌آوری و برخی ویژگی‌های جمعیت‌شناختی در فرسودگی شغلی نقش مهمی دارند.
۹	حاجی حسنی (۱۴۰۰)	نقش عوامل جمعیت‌شناختی و روان‌شناختی در رضایت جنسی زنان بعد از ۴۰ سالگی	توصیفی تحلیلی از نوع مقطعی	پژوهش حاضر نشان داد که رضایت جنسی در زنان بعد از ۴۰ سالگی رابطه معناداری با عوامل روان شناختی (یعنی ذهن آگاهی و تصویر تن) دارد. پی‌شنهاد می‌شود مشاوران و روان‌شناسان حیطه جنسی در طراحی مداخلات درمانی ارتقای رضایت جنسی زنان پس از ۴۰

ردیف	نویسنده/ نویسندگان (سال پژوهش)	عنوان پژوهش	روش‌شناسی پژوهش	مهم‌ترین یافته‌ها و نتایج مرتبط با پژوهش
				سالگی از یافته‌های این پژوهش استفاده نمایند.
۱۰	آسوده (۱۴۰۱)	بررسی عوامل اجتماعی، فرهنگی و جمعیت‌شناختی موثر بر فرزندآوری (مطالعه موردی: کارمندان زن متاهل آموزش و پرورش ناحیه یک شهر ارومیه)	روش تبیینی از نوع پیمایشی	در نتایج فرضیه‌های فرعی دریافت شد باتوجه به محاسبه رگرسیون و $P > ۰/۰۱$ سن ازدواج ۵۵ درصد، فردی ۶۱ درصد، بعد خانوار ۹ درصد، باورهای نوع خانواده (هسته‌ای، گسترده) ۴۴ درصد، منزلت اجتماعی ۶۵ تحصیلات ۲۷ درصد، درصدا، عدالت محیطی ۴۹ درصد و درآمد ۷۵ درصد بر فرزندآوری کارمندان زن متاهل تاثیر داشته‌اند. با توجه به محاسبه رگرسیون تعداد مطلوب فرزند بر فرزندآوری کارمندان زن متاهل تاثیر نداشته است.

جنبه‌های نوآوری پژوهش حاضر

پژوهش حاضر در مقایسه با پیشینه تحقیق، از سه جنبه دارای نوآوری است.

اول، اگرچه موضوع مطالعه نقش‌های زنان در حوزه مطالعات زنان و خانواده جدید نیست، پژوهش حاضر از نظر رویکرد متفاوت بوده و بر شناسایی الگوهای ذهنی به منظور کشف نقش‌های جمعیتی زنان تأکید می‌نماید.

دوم، در پژوهش‌های پیشین ابعاد و مولفه‌های نقش‌های زنان مورد بررسی قرار گرفته است و از پرداختن به جایگاه جمعیتی زنان به عنوان رکن اصلی در تحقق سیاست‌های جمعیتی صرف نظر

می‌گردد و حلقه‌های مفقوده کشف شده نشان می‌دهد که بازیگر اصلی این صحنه نقش‌های جمعیتی زنان است.

سوم، پژوهش حاضر با توسل به اسناد و منابع اسلامی، توجه خود را معطوف به مبانی معرفتی اسلامی نموده است. در حالی که پژوهش‌هایی پیشین کمتر توجهی به این مسئله داشته‌اند.

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نظر فلسفی در پارادایم فلسفی تفسیری - اثبات‌گرایی قرار دارد و از نظر رویکرد، استقرایی و به‌عنوان پژوهشی کاربردی شناخته می‌شود. استراتژی این پژوهش آمیخته (کیفی و کمی) و تلاش می‌کند با استفاده از روش اجرای ترکیبی، به اکتشاف الگوی ذهنی فعالان حوزه مطالعات زنان و خانواده دست یابد. در این پژوهش گردآوری و بدست آوردن گزینه‌های کیوها از روش کیفی و در مرحله کشف الگوی ذهنی فعالان حوزه مطالعات زن و خانواده از روش کمی استفاده شد. از نظر جمع‌آوری داده‌ها، از داده‌های کتابخانه‌ای استفاده شده است.

نمونه‌ها براساس گزینه‌های کیوها بدست آمده و به مجموعه گزینه‌های کیوها، مجموعه کیو اطلاق گردید. گزینه‌های کیو حاصل از بخش کیفی در قالب گزاره‌ها و یا عباراتی پیرامون جنبه‌های گوناگون موضوع مورد پژوهش است (دانایی‌فرد و همکاران، ۱۳۹۳: ۴۳).

در این پژوهش، از (۵) نفر از اعضای هیئت علمی و خبرگان حوزه مطالعات زنان و خانواده، به عنوان نمونه به صورت هدفمند انتخاب شدند؛ همچنین برای روایی، از روایی محتوا و روایی صوری استفاده گردید. پایایی نیز به وسیله ابزار، آزمون - آزمون مجدد انجام شد. پژوهش حاضر (۴۰٪) درصد مشارکت کنندگان مورد آزمون - آزمون مجدد قرار گرفتند و ضریب همبستگی پاسخ‌ها بین آزمون اولیه و آزمون مجدد و تکرار مرتب سازی به اندازه (۸۹٪) درصد با مرتب سازی قبلی سازگاری نشان داد.

پژوهشگران بعد از جمع‌آوری اطلاعات بدست آمده از مرتب‌سازی نمونه‌ها و تکرار مرتب‌سازی، در پایان گام سوم با استفاده از روش تحلیل عاملی و نرم‌افزار Spss و تفسیر عامل‌های استخراج شده پرداخته شد.

مراحل اجرای روش کیو

گام اول: در این مرحله پژوهشگران مجموعه‌های مرتبط با موضوع پژوهش که در حوزه مطالعات زن و خانواده مطرح است را جمع‌آوری نموده و با ترکیب منابع اولیه از جمله فصل‌هایی از کتاب‌های مرتبط با حوزه مطالعات زنان و خانواده و مقاله‌های مرتبط موضوعی و نمونه‌های از این دست، تلاش شد تا رسیدن به رضایت از تأمین و کفایت محتوای تشکیل دهنده فضای گفت‌وگو برای شناسایی افکار، احساسات و عقاید مشارکت‌کنندگان در پژوهش را بدست آید. هر چند که نتایج بدست آمده به تنهایی نمی‌تواند معرف حقایق باشد؛ اما عقاید شخصی و برداشت‌های افراد را در بر خواهد گرفت. در ادامه از بین مجموعه، تعداد عباراتی مناسب (۴۹ شاخص) از مجموعه دیدگاه‌ها نسبت به شناسایی الگوی ذهنی فعالان قلمرو مطالعات زنان و خانواده انتخاب و گزینه کیوها مورد ارزیابی، حذف عبارات مشابه و تکراری (۱۱ شاخص هم‌پوشانی)، ویرایش (۹ شاخص ابهام در معانی) یا حذف (۵ شاخص تداخل مفهومی) قرار گرفتند. پس از روایی صوری و محتوایی گزینه‌های کیو، گزینه‌ها بر روی کارت‌های تهیه شده نوشته شد و مجموعه گزینه‌های کیو (۲۴ شاخص) نهایی گردید. بر این اساس شاخص‌ها از بین (۲۴) شاخص موجود، پس از نظر سنجی از (۵) نفر از خبرگان حوزه مطالعات زنان و خانواده و اعمال نظر اصلاحی و ویرایشی، به شکل مساوی از هر بعد، دو شاخص با محتوای معنایی مثبت و منفی جمع‌بندی و انتخاب شد.

گام دوم: در این گام، مشارکت‌کنندگان به منظور ارزش‌گذاری کیو شناسایی و انتخاب شدند. مشارکت‌کنندگان در گام بعدی نمونه‌هایی کیو را در جدول طراحی شده رتبه‌بندی می‌نمایند.

گام سوم: در این بخش، مرتب‌سازی نمونه‌های کیو توسط مشارکت‌کنندگان با استفاده از نمودار کیو انجام شد. کارت‌های کیو در اختیار مشارکت‌کنندگان قرار داده شد و از آن‌ها خواسته شد بر اساس توزیع شبه نرمال، کارت‌ها را به ترتیب اهمیت (از دیدگاه و نظر خودشان) و یا میزان موافقت و یا مخالفت با گزینه‌ها روی نمودار داده شده مرتب نمایند.

یافته‌های پژوهش

براساس اطلاعات جمعیتی مشارکت کنندگان پژوهش، تحصیلات دانشگاهی مشارکت کنندگان (۴۰٪) دانشجوی دکتری و (۶۰٪) فارغ التحصیل دکتری هستند. (۸۰٪) از مشارکت کنندگان سابقه تدریس در مراکز دانشگاهی را داشته و (۲۰٪) دیگر از خبرگان حوزه مطالعات زنان و خانواده محسوب می‌شوند. بازه سنی مشارکت کنندگان بین (۳۰) تا (۴۵) سال است و از نظر سابقه شغلی در دهه اول خدمتی قرار داشتند و میانگین سابقه مشارکت کنندگان در حدود (۸) سال می‌باشد. در جدول (۱) نمونه‌ای از عبارات کیو استفاده شده در پژوهش گزارش شد.

جدول ۱. نمونه عبارات کیو در پژوهش حاضر

گزاره	نمونه‌ای از منابع
تقویت ایمان به خدا	تفسیر نمونه، جلد ۲۷: ۲۹۳
افزایش محبت به اهل بیت و تولی	تفسیر الصافی، جلد ۳: ۱۰۱
افزودن توکل بر خدا	تفسیر نورالثقلین، جلد ۵: ۳۵۸
تجلی عملی معادباوری در زندگی	مجمع البیان، جلد ۷: ۲۳
معادباوری زمینه‌سازی تحقق خانواده مطلوب	تفسیر المیزان، جلد ۱۹: ۶۵۳
معادباوری عامل رستگاری و فیض ابدی خانواده	تفسیر شحاته، جلد ۲۸: ۵۷۵۱
اهمیت به شعار فرزند بیشتر، زندگی بهتر	تفسیر المیزان، جلد ۱۳: ۴۴۲
اهمیت به طرح‌های حمایت از خانواده	مجمع البیان، جلد ۶: ۶۱۵
حجاب و عفت، آرامش مادرانه برای تربیت فرزندان صالح	تفسیر نمونه، جلد ۱۵: ۳۹۵

در ادامه با استفاده از مجموعه کیو، هر عبارت روی یک کارت نوشته و (۲۴) کارت نهایی و طراحی گردید. در گام بعدی ضمن مرتب سازی کارت‌ها توسط مشارکت کنندگان براساس توزیع شبه نرمال و درجه اهمیت، موافقت و یا مخالفت با گزینه‌ها، رتبه بندی عبارات (گزینه‌های کیو) انجام شد. در پایان پس از جمع بندی و تکمیل شدن نمودار، داده‌های بدست آمده در نرم افزار SPSS وارد شد و تحلیل عاملی انجام شد.

در جدول (۲) مقدار ویژه هر عامل، درصدی از واریانس هر عامل و جمع تراکمی آن‌ها گزارش شد.

جدول ۲. واریانس کل تبیین شده

عوامل آزمون	کل مقدار (ویژه)	درصد واریانس	درصد تراکمی واریانس
تقویت استحکام و بنیان خانواده	۴/۱۹۵	۳۴/۲۹۵	۳۳/۲۹۵
ارتقای نگاه معاد محور در معیشت خانواده	۲/۱۷۵	۲۰/۵۵۷	۵۳/۰۵۳
مدیریت جریان تربیتی فرزندان	۱/۸۱۱	۱۶/۶۴۸	۶۷/۷۰۲

براساس دیدگاه‌های مشارکت کنندگان در پژوهش، سه عامل تقویت استحکام و بنیان خانواده (۳۳/۲۹۵٪)، ارتقای نگاه معاد محور در معیشت خانواده (۲۰/۵۵۷٪) و مدیریت جریان تربیتی فرزندان (۱۶/۶۴۸٪) دارای مقادیر ویژه بالای یک هستند و در حدود (۷۰) درصد واریانس کل تبیین شده را نشان داده است.

در جدول (۳) دسته‌بندی سه گانه الگوی ذهنی مشارکت کنندگان براساس ماتریس چرخش یافته عامل‌ها گزارش شد. در این جدول نظر هر مشارکت کننده ناظر بر هر یک از الگوی ذهنی و سهم بار عاملی مرتبط گزارش شد.

جدول ۳. ماتریس چرخش یافته عامل‌ها (دسته‌بندی سه گانه الگوی ذهنی مشارکت کنندگان)

مشارکت کنندگان	عوامل		
	عامل اول	عامل دوم	عامل سوم
مشارکت کننده ۱	۰.۹۳۷	۰.۸۵۲	۰.۲۸۲
مشارکت کننده ۲	۰.۸۷۱	۰.۳۹۸	۰.۳۲۹
مشارکت کننده ۳	۰.۹۸	۰.۳۹۷	۰.۸۲
مشارکت کننده ۴	۰.۹۷۲	۰.۴۲۱-	۰.۴۴۱
مشارکت کننده ۵	۰.۴۳۵	۰.۹۴۹	۰.۰۶۱-

در جدول (۳)، مشارکت کنندگان هر یک از عوامل مبتنی بر چرخش یافته عامل‌ها در سه گانه الگوی ذهنی گزارش شده قرار می‌گیرند. براساس تحلیل عاملی انجام شده عوامل دارای بارهای عاملی با بزرگی (بیش از ۰/۷)، حتی در صورت اندک بودن دارندگان الگوی ذهنی مشخص،

به عنوان عامل مهم شناخته می شوند. در این پژوهش، مشارکت کنندگان شماره های (۱) و (۲) و (۴) به طور مشترک عامل تقویت استحکام و بنیان خانواده، مشارکت کنندگان شماره های (۱) و (۵) به طور مشترک عامل ارتقای نگاه معاد محور در معیشت خانواده و مشارکت کنندگان شماره (۳) عامل مدیریت جریان تربیتی فرزندان را تشکیل می دهد.

در تحلیل عاملی معیار مهم دیگر، معناداری بار عاملی (بارهای عاملی بیشتر از $(0/4)$) است. براساس یافته های پژوهش، (60%) درصد داده ها را بارهای عاملی معنی دار، تشکیل می دهد.

تحلیل الگوهای ذهنی شناسایی شده

براساس خروجی نرم افزار SPSS، تحلیل عاملی، ضمن مقایسه مقادیر بارهای عاملی با یکدیگر، عوامل مهم دارای اهمیت بیشتر و یا مورد موافقت بیشتر، شناسایی شدند. به طور خلاصه، دیدگاه های مشارکت کنندگان دسته بندی و قابل تفسیر شد. با محاسبه الگوهای ذهنی شناسایی شده و مرتب سازی آرایه ها در هر گروه ذهنی، عواملی که در هر گروه مورد موافقت یا مخالفت بیشتر قرار گرفتند، تعیین گردید. در ادامه توصیف الگوهای ذهنی ناظر بر نقش های جمعیتی زنان حاصل از تحلیل عاملی نوع کیو، ارائه گردید. تحلیل نقش جمعیتی زنان مبتنی بر مبانی اسلامی پرداخته می شود. با بررسی آیات و روایات می توان نقش های زنان در حوزه جمعیتی را در سه دسته ذیل دسته بندی نمود که عبارت اند از: نقش اول «تقویت استحکام و بنیان خانواده» و نقش دوم «ارتقای نگاه معاد محور در معیشت خانواده» و نقش سوم «مدیریت جریان تربیتی فرزندان». در ذیل به جزئیات نقش های ذیل هر یک اشاره می شود.

عامل اول: تقویت استحکام و بنیان خانواده

در این بخش به «تقویت استحکام و بنیان خانواده» پرداخته می شود.

تقویت ایمان به خدا

یکی از نقش های زن در خانواده تقویت ایمان به خداست و از نقش های مادر در تنظیم رفتارهای خانواده، تقویت ایمان به خدای اعضای خانواده به شمار می آید. در سوره عصر این مطلب قابل مشاهده است آن جا که خداوند متعال می فرماید: «وَالْعَصْرِ * إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ * إِلَّا

الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَّصُوا بِالْحَقِّ وَتَوَّصُوا بِالصَّبْرِ؛ سوگند به این زمان* که آدمی در خسران است* مگر آنها که ایمان آوردند و کارهای شایسته کردند و یکدیگر را به حق سفارش کردند و یکدیگر را به صبر سفارش کردند.

در تفسیر این سوره آمده: «سرمایه آدمی زندگی او است، با زندگی است که می‌تواند وسیله عیش خود در زندگی آخرت را کسب کند، اگر در عقیده و عمل حق را پیروی کند تجارتش سودبخش بوده، و در کسبش برکت داشته است، و در آینده‌اش از شر ایمن است، و اگر باطل را پیروی کند، و از ایمان به خدا و عمل صالح اعراض نماید، تجارتش ضرر کرده (نه تنها از سرمایه عمر چیزی زاید بر خود سرمایه به دست نیاورده، بلکه از خود سرمایه خورده، و سرمایه را وسیله بدبختی خود کرده است) و در آخرتش از خیر محروم شده است (تفسیر نمونه، جلد ۲۷: ۲۹۳).

لذا در سوره مورد بحث می‌فرماید: «إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» و مراد از ایمان، ایمان به خدا، و مراد از ایمان به خدا ایمان به همه رسولان او، و مراد از ایمان به رسولان او اطاعت و پیروی ایشان است، و نیز ایمان به روز جزا است همچنان که قرآن در جای دیگر تصریح کرده به اینکه کسانی که به بعضی از رسولان خدا ایمان دارند، و به بعضی ندارند، مؤمن به خدا نیستند.

ظاهر جمله «وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» این است که به همه اعمال صالح متصف باشد. پس این جمله استثنایی شامل فاسقان که بعضی از صالحات را انجام می‌دهند، و نسبت به بعضی دیگر فسق می‌ورزند نمی‌شود، و لازمه این، آن است که منظور از خسران اعم از خسران به تمام معنا باشد یعنی شامل خسران از بعضی جهات هم بشود، و بنابراین دو طایفه خاسرند، یکی آنهایی که از جمیع جهات خاسرند نظیر کفار معاند حق و مخلد در عذاب، دوم آنهایی که در بعضی جهات خاسرند، مانند مؤمنینی که مرتکب فسق می‌شوند و مخلد در آتش نیستند چند صباحی عذاب می‌بینند، بعد عذابشان پایان می‌پذیرد و مشمول شفاعت و نظیر آن می‌شوند.

«وَتَوَّصُوا بِالْحَقِّ وَتَوَّصُوا بِالصَّبْرِ» کلمه «تواصی» به معنای سفارش کردن این به آن و آن به این است و «تواصی به حق» این است که: یکدیگر را به حق سفارش کنند، سفارش کنند به اینکه از حق پیروی نموده و در راه حق استقامت و مداومت کنند، پس دین حق چیزی به جز پیروی اعتقادی و عملی از حق، و تواصی بر حق نیست، و تواصی بر حق عنوانی است وسیع‌تر از عنوان

امربه معروف و نهی از منکر، چون امر به معروف و نهی از منکر شامل اعتقادات و مطلق ترغیب و تشویق بر عمل صالح نمی شود، ولی تواصی بر حق، هم شامل امر به معروف می شود و هم شامل عناوین مذکور.

در اینجا سؤالی به نظر می رسد، و آن این است که: تواصی به حق، خود یکی از اعمال صالح است، و با اینکه قبلاً عنوان کلی «وَعَمَلُوا الصَّالِحَاتِ» را ذکر کرده بود، چه نکته ای باعث شد که خصوص تواصی به حق را نام ببرد؟

جوابش این است که: این از قبیل ذکر خاص بعد از عام است، که در مواردی بکار می رود که گوینده نسبت به خاص عنایت بیشتری داشته باشد، و شاهد بر اینکه خدای تعالی از میان همه اعمال صالح به تواصی به حق عنایت بیشتر داشته، و بدین منظور خصوص آن را بعد از عموم اعمال صالح ذکر نموده این است که همین تواصی را در مورد صبر تکرار کرد، و با اینکه می توانست بفرماید: «وَتَوَاصُوا بِالْحَقِّ وَالصَّبْرِ»، فرمود: «وَتَوَاصُوا بِالْحَقِّ وَتَوَاصُوا بِالصَّبْرِ».

و بنا بر همه آنچه گفته شد، ذکر تواصی به حق و به صبر، بعد از ذکر اتصافشان به ایمان و عمل صالح برای این بوده که اشاره کند به حیات دل های مؤمنین، و پذیرا گشتن سینه هایشان برای تسلیم خدا شدن، پس مؤمنین اطمینانی خاص و اعتنایی تام به ظهور سلطنت حق و گسترده شدن آن بر همه مردم دارند، و می خواهند همه جا حق پیروی شود، و پیروی آن دائمی گردد.

تقویت ایمان به خدا آثار متعددی در رفتار انسان و اعضای خانواده دارد و هریک به شیوه ای خاص بر کارآمدی خانواده اثر می گذارد. فردی که خدا را همواره ناظر بر اعمال خود می بیند و بر اساس کلام وحی، آفریدگارش را از رگ گردن به خود نزدیک تر می بیند می کوشد در برخورد با دیگر اعضای خانواده و ادای وظایف و رعایت حقوق، رضایت او را جلب کند و رفتارهای جنسی را در زندگی خانوادگی برای رسیدن به رشد، تعالی و کمال تنظیم نماید.

زن می تواند به کمال و سعادت برسد که از آرامش برخوردار باشد. آرامش نیز خود در فضای خانواده ای آرام به وجود خواهد آمد و با خانواده آرام کارآمدی آن نیز تأمین خواهد شد. در تعالیم مذهبی اصلی ترین عامل برای رسیدن به آرامش و حفظ آن، «ایمان به خداوند» بیان شده است. در روایتی کوتاه و پرمعنای امیرمؤمنان علی علیه السلام می فرمایند: «ایمان بیاور تا در امان باشی».

همچنین آن حضرت ایمان به خدا را مساوی با آرامش و امنیت می‌دانند و در روایتی دیگر می‌فرمایند: «ایمان همان امنیت و آرامش است».

بنابراین، ایمان به معنای صحیح آن، در افکار و عواطف و فعالیت‌های انسانی منعکس می‌شود و به عبارتی می‌توانیم بگوییم: ایمان همان یقین انسان در مراحل و ساحت‌های مختلف وجودی اوست؛ اما صورت ایمان همان است که نزد بسیاری از مردم وجود دارد. آنان معتقدند که مؤمن هستند؛ ولی ایمانشان در اعمال و افکار و عواطفشان انعکاسی ندارد. پس این شکل ایمان است و نه حقیقت ایمان و ما می‌توانیم آن را به واژه مسلمان یا مسیحی که در شناسنامه فرد نوشته می‌شود، تشبیه کنیم؛ بنابراین، ایمان به معنای درست کلمه، نقشی زنده و مؤثر و فعال در روح انسان دارد. پس ایمان به خدا از نتایج نقش مادر در تنظیم رفتارهای جنسی در خانواده و موجب رستگاری و خوشبختی می‌شود و از خسران و بدبختی به‌دور می‌کند و از ویژگی‌های خانواده‌های سالم به شمار می‌آیند.

اسلام در جهت تحقق اهداف ازدواج و تحکیم بنیان خانواده، بر ایمان تأکید و به کسانی که قصد ازدواج دارند توصیه می‌کند که دین و اخلاق همسر و زن خود را منظور بدارند.

افزایش تولی و محبت به اهل بیت

یکی دیگر از نقش‌های زن در خانواده افزایش محبت به اهل بیت و تولی است. از منظر پیامبر محبت (ص) کسانی که دوستی خداوند متعال را دارند و مرگ و آرزو همراهان او هستند و او را غافل گیر نمی‌کنند، در شمار رستگاران و خوشبختان قرار دارند و این از نقش‌های مادر در تنظیم رفتارهای جنسی در خانواده است که به آن‌ها در روایت چنین اشاره شده است: «إِذَا اسْتُحِقَّتْ وَلَايَةُ اللَّهِ وَالسَّعَادَةُ جَاءَ الْأَجَلُ بَيْنَ الْعَيْنَيْنِ وَذَهَبَ الْأَمَلُ وَرَاءَ الظَّهْرِ»؛ هرگاه کسی مستحق دوستی خداوند و خوشبختی باشد، مرگ در برابر چشمان او می‌آید و آرزو پشت سرش می‌رود (تفسیر الصافی، جلد ۳: ۱۰۱).

تولی و دوستی خداوند جز به نفع انسان نیست؛ چون با این دوستی فرد راه سعادت را هموار می‌کند و فقط خدا را می‌بیند و همه چیز را به‌خاطر او می‌خواهد به خداوند متعال ظن نیک دارد. دوستی صادق و محبت واقعی در صورتی است که انسان نسبت به خواسته‌های محبوب، از خود عکس‌العمل نشان دهد و با عشق و علاقه سخن محبوبش را گوش کند و از او پیروی نماید. این اطاعت و پیروی از محبوب نیز، باید هم ظاهری و هم باطنی باشد، به این معنا که نباید اطاعتش

لقلقة زبان باشد؛ بلکه دوستدار واقعی آن کسی است که در ظاهر و باطن و نهان و آشکار مطیع محبوب خود باشد.

بدیهی است که اطاعت و پیروی از محبوب، باعث ایجاد محبت بیشتر می شود و لذا محب واقعی هر چه بیشتر در اجرای احکام و اوامر و نواهی الهی تلاش و کوشش نماید در واقع زمینه جلب محبت الهی را فراهم تر خواهد نمود.

«حب و بغض و ملاک دوستی و دشمنی ما باید بر مبنای سیره پیامبر باشد. پیامبر (ص) در این روایت می فرماید که نشانه محبت خداوند، آشکارشدن این علاقه در عمل است و آثار مثبتی در زندگی دارد».

در حدیث دیگری از امام صادق علیه السلام می خوانیم: روزی پیامبر صلی الله علیه و آله به یارانش فرمود: «ای عری الایمان اوثق؟ فقالوا: الله و رسوله اعلم و قال بعضهم الصلوة، و قال بعضهم الزکاة، و قال بعضهم الصیام، و قال بعضهم الحج و العمرة، و قال بعضهم الجهاد، فقال رسول الله صلی الله علیه و آله لكل ما قلتم فضل و لیس به، ولكن اوثق عری الایمان الحب فی الله و البعض فی الله و تولی اولیاء الله و التبری من اعداء الله»؛ کدام یک از دستگیره های ایمان محکم تر و مطمئن تر است؟ یاران عرض کردند خدا و رسولش آگاه تر است، و بعضی گفتند نماز، و بعضی گفتند زکات و بعضی روزه، و بعضی حج و عمره، و بعضی جهاد! رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: همه آنچه را گفتید دارای فضیلت است؛ ولی پاسخ سؤال من نیست؛ محکم ترین و مطمئن ترین دستگیره های ایمان، دوستی برای خدا و دشمنی برای خداست، و دوست داشتن اولیاء الله و تبری از دشمنان خدا.

«در روایت مذکور پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نخست باین سؤال مهم، افکار مخاطبان را در این مساله سرنوشت ساز به جنب و جوش در آورد. و این کاری بود که پیامبر (صلی الله علیه و آله) گاه قبل از لقاء مسایل مهم انجام می داد. گروهی اظهار بی اطلاعی کردند، و گروهی با شمردن یکی از ارکان مهم اسلام پاسخ گفتند؛ ولی پیامبر (صلی الله علیه و آله) درعین تاکید براهمیت آن برنامه های مهم اسلامی، سخنان آنها را نفی کرد، سپس افزود: مطمئن ترین دستگیره ایمان، حب فی الله و بغض فی الله است!

تعبیر به «دستگیره» در اینجا گویا اشاره به این است که مردم برای وصول به مقام قرب الی الله، باید به وسیله‌ای چنگ بزنند و بالا بروند که از همه مهم‌تر و مطمئن‌تر، دستگیره حب فی الله و بغض فی الله است.

این به‌خاطر آن است که پیوند محبت با دوستان خدا و اقتدا و تاسی به اولیاءعاملی است برای حرکت در تمام زمینه‌های اعمال خیر و صفات نیک. بنابراین، با احیاء این اصل، اصول دیگر نیز زنده می‌شود؛ و با ترک این اصل، بقیه تضعیف یا نابود می‌گردد.

پس مادری که حبّ و بغض و تولی و تبری الهی داشته باشد سعی می‌کند به گونه‌ای عمل کند که هم در ظاهر و هم در باطن در راستای رضایت خداوند حرکت کند نه عدم رضایت پروردگار خود و مسائل جنسی خود و خانواده در خانواده حل کند.

مادر از نظر حجاب، دین‌داری، صدق و کذب، امانت‌داری و غیره در راستای الهی و اقتدا به خداوند و معصومین بزرگوار به آنها تاسی می‌کنند و عمل به حبّ و بغض و تولی می‌کنند و تنظیم رفتارهای جنسی در خانواده را به‌حداعلا می‌رسانند.

افزودن توکل بر خدا

یکی دیگر از نقش‌های زن در خانواده افزودن توکل بر خداست. در فرهنگ اسلامی کسانی که توکل بر خدا می‌کنند در ردیف خانواده سالم قرار دارند و یکی از نقش‌های مادر در تنظیم رفتارهای جنسی در خانواده، افزودن توکل بر خداست.

معنای توکل بر خدا، همان سپردن کار به دست خداست تا آدمی را در تمام موارد کمک کند و نارسایی‌های او را برطرف سازد. انسان در طول زندگی خود با مشکلات و پیچیدگی‌ها، مواجه بوده و احساس می‌کند که به‌تنهایی قادر بر انجام دادن امور نیست؛ چنین انسانی، برای رفع حقارت و ضعف خود، باید با تشبّث (چنگ‌زدن) به عوامل طبیعی و اسباب مادی از نیروی غیبی و قدرت بی‌پایان خدا استمداد جوید که او را در راه هدف، موفق گرداند.

در حدیثی رسول گرامی اسلام (ص) از جبرئیل (ع) می‌پرسد: معنای توکل بر خدا چیست؟

جبرئیل (ع) در پاسخ می‌گوید: **أَلْعِلْمُ بِأَنَّ الْمَخْلُوقَ لَا يَضُرُّ وَلَا يَنْفَعُ وَلَا يُعْطَى وَلَا يَمْنَعُ، وَ اسْتِعْمَالُ الْيَأْسِ مِنَ الْخَلْقِ؛ حَقِيقَتِ تَوَكُّلِ عِلْمِ و آگاهی به این است که مخلوق نمی‌تواند زیانی برساند و نه سودی و نه چیزی ببخشد و نه از آن باز دارد، و نیز تَوَكُّلِ مَایوس شدن از خلق است؛ همه چیز را از خدا و به فرمان او بداند** (تفسیر نورالثقلین، جلد ۵: ۳۵۸).

تَوَكُّلِ یکی از ارکان ایمان است، بنابراین رابطه عمیق و تنگاتنگ با ایمان دارد، در قرآن نیز تَوَكُّلِ در مورد افراد مؤمن مطرح شده است. پس یکی از عوامل اصلی و مهم در ایجاد ریشه تَوَكُّلِ در خویش این است که «ایمان به خدا» تقویت کنیم و رفتارهایی که ریشه در ایمان با خدا دارد مکرراً انجام شود تا هم ایمان تقویت شود و هم تَوَكُّلِ افزایش یابد.

یکی دیگر از عوامل مؤثر در پیدایش روحیه تَوَكُّلِ این است که سعی کنیم از هیچ کس جز خدا بیم و هراس نداشته باشیم. در روایات متعدد به این نکته اشاره شده است که اگر می‌خواهید به مقام تَوَكُّلِ نایل شوید باید به‌غیر از خدا از هیچ کسی بیم و هراس نداشته باشید.

خلاصه آن که برای ایجاد و پرورش تَوَكُّلِ باید ایمان و یقین را در خویش تقویت نموده، از غیر خدا قطع طمع نماییم و به جز خدا از هیچ کسی بیم و هراس نداشته باشیم. اعتماد ما فقط به خدا باشد و همه کارها را از سوی او بدانیم و نیز نسبت به مقدرات الهی راضی باشیم.

تَوَكُّلِ بر خداوند متعال سبب تقویت اراده و قوت قلب اعضای خانواده می‌شود و روزنه‌امیدی در برابر افراد می‌گشاید و گاهی اوقات مشکلات را از راه‌هایی حل می‌کند که به‌هیچ وجه به ذهن افراد خطور نمی‌کرده است.

نکته مهمی که بر کارآمدی خانواده می‌افزاید و به آنان در مواجهه با نابسامانی‌ها یاری می‌دهد، توصیه متقابل اعضای آن به تَوَكُّلِ بر خداوند و خالق هستی است. این نکته برای زنان و مادران اهمیت بیشتری دارد و مثبت‌تر ارزیابی شده است؛ زیرا درحالی که حل بیشتر مشکلات و به‌ویژه مشکلات اقتصادی بر عهده مرد است، تقویت روحیه مرد برای مدیریت و حل مشکلات از جانب دیگر اعضای خانواده و مخصوصاً همسر اهمیتی دوچندان دارد.

در منابع روایی، تعدادی از احادیث در ذمّ اعتماد به نفس آمده است. معنای نفس در مباحث کلامی، اعتقادی و روان‌شناختی متفاوت است. همچنین معنای اعتماد به نفس در روان‌شناسی، با

آیات و روایات متفاوت است و توجه به تفاوت واژه‌ها در اصطلاحات مختلف این مشکل را حل می‌کند.

اعتماد به نیروهایی که خداوند در وجود ما قرار داده است، بی‌گمان با توکل و اعتماد بر خداوند ناسازگار نیست و این بدان معنا نیست که فرد دارای اعتماد به نفس، دیگر توکل را کنار گذاشته و تنها به خود متکی است، بلکه مفهوم اعتماد به نفس در امتداد توکل به خدا قرار دارد. توکل و اعتماد به نفس در طول هم قرار گرفته‌اند، نه در عرض هم.

بر اساس حدیث زیر، اعتماد بر نفس خود کردن از محکم‌ترین فرصت‌های شیطان است؛ یعنی هر که اعتماد بر نفس خود کند و اعتقاد به این مطلب داشته باشد که مرتکب بدی نمی‌شود و هر چه انجام دهد، خوب است و از اعمال خود هراسی نداشته باشد و اعتمادش بر عصمت و لطف خدا نباشد، این از محکم‌ترین فرصت‌های شیطان برای گمراه نمودن فرد است.

امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام می‌فرماید: اطمینان به خود، از مطمئن‌ترین فرصت‌های شیطان است.

توکل منافی سعی و تلاش نیست، بلکه در کنار تلاش از لوازم اساسی تحقق مسئله توکل به شمار می‌آید. اعتماد به نفس در طول اعتماد به خدا واقع شده است. پس اعتماد به نفس مقبول در اسلام، یعنی: اعتماد بر نیروهای خویش در کنار تکیه و توکل به خدا که در اسلام مورد تأیید است و اعتماد به نفس مردود، یعنی: تکیه بر نیروهای ذاتی خویش بدون توکل بر خدا که در اسلام رد شده است.

پس مسئله توکل به عنوان حقیقتی انکارناپذیر در زندگی انسان به معنای اعتماد به خدا و تفویض امور به اوست.

پس با توکل بر خدا، کارها و امور زندگی را به دست او می‌سپارد نقطه‌امیدی در زندگی و در برابر طوفان مشکلات می‌یابد که همان توکل است که زندگی را روبه‌جلو و رو به پیشرفت در خانواده می‌برد و در تنظیم رفتارهای جنسی در خانواده مؤثر است.

خانواده همانند بندگان مؤمن خداوند، با توکل بر خدا موجب آرامش و پیشرفت روحی و روانی و جسمی می‌شوند.

علامه طباطبایی در این باره می‌فرمایند: دست‌یافتن به هدف و مقصد در این عالم (که عالم ماده است) احتیاج به اسبابی طبیعی و اسبابی روحی دارد، و چنان نیست که اسباب طبیعی تمام تأثیر را داشته باشد، پس اگر انسان بخواهد وارد در امری شود که بسیار مورد اهتمام او است (تفسیر المیزان، جلد ۴: ۶۴).

همه اسباب طبیعی آن را که آن امر نیازمند به آن اسباب است فراهم کند، و باین حال به هدف خود نرسد، قطعاً اسباب روحی و معنوی (که گفتیم دخالت دارند) تمام نبوده، و همین تمام نبودن آن اسباب نگذاشته است که وی به هدف خود برسد، مثلاً اراده‌اش سست بوده، یا می‌ترسیده یا اندوه و غم مانعش شده یا شدت عمل و یا حرص و یا سفاهت به خرج داده یا سوءظن داشته و یا چیز دیگری از این قبیل مانع به هدف رسیدنش شده است.

یا چیز دیگری از این قبیل مانع به هدف رسیدنش شده است، و این گونه امور بسیار مهم و عمومی است و اگر همین انسان در هنگام ورود در آن امر به خدا توکل کند در حقیقت به سببی متصل شده که شکست‌ناپذیر است، سببی است فوق هر سبب دیگر، و در نتیجه تمسک به چنین سببی، اراده‌اش نیز قوی می‌شود، دیگر هیچ یک از اسباب ناسازگار روحی، بر اراده او غالب نمی‌آید و همین است موفقیت و سعادت.

مادر و خانواده برای رسیدن به سعادت و خوشبختی باید تمام امور خود را به خدا واگذار کنند و البته از اسباب طبیعت و تلاش خود نیز یاری بگیرند و از شاخصه‌های خانواده سالم و نقش‌های مادر، توکل بر خداوند متعال و واگذاری امور بر اوست.

پس اعضای خانواده باید بر خدا باید توکل کند در آیه سوم سوره طلاق آمده که خداوند می‌فرماید: «وَيَرْزُقُهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا؛ و او را از جایی که گمان ندارد روزی می‌دهد؛ و هر کس بر خدا توکل کند، کفایت امرش را می‌کند؛ خداوند فرمان خود را به انجام می‌رساند و خدا برای هر چیزی اندازه‌ای قرار داده است!» (بحار الأنوار، جلد ۹۱: ۳۲۷).

عامل دوم: ارتقای نگاه معادمحور در معیشت خانواده

یکی دیگر از نقش‌های زن در خانواده افزایش اعتقاد به معاد است. در فرهنگ قرآنی معاد باوران در شمار رستگاران و خوشبختان قرار دارند و از نقش‌های مادر در تنظیم رفتارهای جنسی در خانواده، افزایش اعتقاد به معاد است.

اعتقاد به معاد، از اصول سه‌گانه دین مقدس اسلام و از ضروری‌ترین مسائل این دین پاک است. صدها آیه از آیات قرآن کریم و هزاران روایت از پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصوم (ع) بر وجود معاد و برانگیختن همه انسان‌ها پس از مرگ در یک روز معین اشاره و تأکید می‌کنند؛ روزی که در آن خداوند، نیکوکاران را نعمت و لذتی ابدی می‌بخشد و بدکاران را به سزای کردار و رفتارشان، گرفتار عذابی ابدی می‌کند.

تبلی عملی معادباوری در زندگی

معادباوری به این معناست که انسان در اعماق وجود خود به حیات ابدی ایمان آورده و اعتقاد به معاد را محور زندگی خود قرار دهد. در این رابطه بیشتر انسان‌ها بر اساس فطرت خود، با زبان یا نوع برخورد با مردگان، به وجود این اصل اقرار می‌کنند، با این تفاوت که برخی به طور قلبی و برخی در عمل، به آن یقین پیدا نکرده‌اند.

به عبارت دیگر، گرچه همه می‌دانند روزی مرگ به سراغ آنان می‌آید، ولی در عمل به گونه‌ای رفتار می‌کنند که گویی به مردن و برانگیخته شدن خود شک دارند و مرگ را باور ندارند (مجمع البیان، جلد ۷: ۲۳). اسلام این نوع ایمان را نفی کرده و ایمان و اطمینان قلبی و به عبارت دیگر باور قلبی و ظهور عینی و عملی آن را در زندگی، مفهوم معادباوری معرفی می‌کند.

معادباوری زمینه‌سازی تحقق خانواده مطلوب

در فرهنگ قرآنی معادباوری که از شاخصه‌های خانواده مثبت به شمار می‌آید؛ چون موجب تغییر نوع نگاه انسان به زندگی و هدف از آن، معنادار و هدفمند ساختن زندگی، امنیت و آرامش روانی می‌شود.

اعضای خانواده در فرایند زندگی بسان مسافران آن دو کشتی‌اند که در اقیانوس بی‌کران دنیای مادی در حرکت است. آنان که حیات را به همین چندروزه دنیا محدود می‌دانند و بر این گمان‌اند

که با سپری شدن آن، چیزی جز فنا و نیستی در انتظارشان نیست، مانند سرنشینان کشتی‌ای هستند که راه به جایی نمی‌برند و مرگ در انتظارشان است. اینان از اینکه پا به عرصه هستی خانواده گذاشته‌اند گله دارند و می‌گویند: ای کاش به دنیا نمی‌آمدیم و ازدواج نمی‌کردیم؛ همان‌گونه که آنان می‌گفتند: ای کاش بر کشتی سوار نمی‌شدیم. اینان در خانواده به علت توجه نکردن به اهداف متعالی به کارکردهای محدود زندگی خانوادگی اکتفا می‌کنند و خانواده بر اثر بی‌هدفی به راحتی به جدایی و انحلال کشیده می‌شود. اعتقاد به زندگی پس از مرگ، خانواده را متوجه اهداف پایداری می‌کند که باعث پیوند هرچه بیشتر اعضا و احساس مسئولیت آنان در برابر یکدیگر می‌شود (تفسیرالمیزان، جلد ۱۹: ۶۵۳).

معادباوری عامل رستگاری و فیض ابدی خانواده

پس از مسئله توحید، مسئله معاد را از نظر اهمیت، می‌توان مهم‌ترین مسئله دینی و اسلامی برشمرد. افزون بر آنکه مسئله معاد و قیامت از ضرورت‌های دین اسلام و پذیرش آن بر هر مسلمانی واجب است. در آموزه‌های وحیانی چنان اهمیتی دارد که در آیات قرآن، کلمه ایمان به خدا بارها همراه با ایمان به قیامت آمده است. هم‌نشینی این دو کلمه، دربردارنده این پیام برای مسلمانان و خانواده است که باید به آخرت نیز همانند توحید، ایمان و اعتقاد داشت. به عبارت دیگر همچنان که خدا باوری از نشانه‌های ایمان است، معادباوری نیز نشانه ایمان است.

خداوند در قرآن کریم، ایمان به معاد و روز قیامت را در کنار ایمان به خدا موجب رسیدن به رستگاری و فیض ابدی معرفی می‌کند و می‌فرماید: «مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ».

هر کس به خدا و روز بازپسین ایمان داشت و کار شایسته کرد، پس اجرشان را پیش پروردگارشان خواهند داشت و نه ییمی بر آنان است و نه اندوهناک خواهند شد (تفسیر شحاته، جلد ۲۸: ۵۷۵۱).

خانواده‌ای که به فقدان عزیزی یا معلولیت گسترده یا مشکلات بسیار شدید اقتصادی دچار می‌شود، کمتر چیزی مانند باور به معاد می‌تواند او را تسکین دهد. اساساً برخی مشکلات جبران‌ناپذیر است و افراد تنها با توجه به پاداش‌های زندگی اخروی می‌توانند خود را آرامش بخشند. در جهان‌بینی اسلامی، معاد از مبدأ جدا نیست.

نکته جالب این است که مسئله «معاد» همانند مسئله «توحید»، امری فطری است و همان‌گونه که کشش درونی، هر انسانی را به‌سوی «معبود» خود می‌کشاند، نهاد آدمی نیز وی را به‌سوی میل به جاودانگی و جاودانه شدن می‌دهد.

هر چند معاد و اعتقاد به زندگی اخروی مانند توحید از امور فطری انسان است، گاه عوامل و شرایطی موجب می‌شوند انسان از این مسئله به‌کلی غافل شود و اینجاست که حکمت الهی اقتضا می‌کند مصلحانی به‌سوی مردم فرستاده شوند و آنان را متوجه مسئله‌ای کنند که در نهاد آنان جای دارد، ولی غبار غفلت آن را فراگرفته است.

آن‌گاه که اعضای خانواده به جهان پس از مرگ معتقد باشند و در مقابل یکدیگر احساس مسئولیت کنند، به ادای وظایف و مسئولیت‌های خود پایبندند و از رفتارهای ناسالم اجتناب می‌ورزند. در کلمات اولیای دین در ازای اجرای وظایف خانوادگی وعده پاداش داده شده است. توجه به این پاداش‌ها و نعمت‌هایی که فرد در جهان آخرت به آنها دست می‌یابد و سبب آسایش وی در زندگی اخروی می‌شود، در فرد برای انجام‌دادن کار انگیزه ایجاد می‌کند و او را برای فعالیت و کسب نعمت‌ها و پاداش تشویق می‌نماید.

وقتی که عضو خانواده در قرآن کریم می‌خواند: «شما و همسرانتان در نهایت شادمانی وارد بهشت می‌شوید. سینی‌هایی از طلا و جام‌هایی در برابر آنها می‌گردانند و در آنجا آنچه دل‌ها بخواهد و چشم‌ها از آن لذت ببرد، موجود است و شما در آن جاودانید، و این همان بهشتی است که به پاس اعمالی که انجام می‌دادید، وارث آن شده‌اید».

زن برای رفتار مناسب و متعادل شوق و انگیزه مضاعف می‌یابد و رفتارهای بهنجار کارآمدی خانواده را تضمین خواهد کرد. در فرهنگ قرآنی معادباوری که از ویژگی‌های خانواده‌های مثبت و مادران مؤثر در خانواده به‌شمار می‌آید؛ چون موجب تغییر نوع نگاه انسان به زندگی و هدف از آن، معنادار و هدفمند ساختن زندگی، امنیت و آرامش روانی، کنترل غرایز و پرورش فضیلت‌های اخلاقی، انجام‌دادن اعمال صالح و پرهیز از اعمال ناشایست است.

عامل سوم: مدیریت جریان تربیتی فرزندان

در این بخش به مدیریت جریان تربیتی فرزندان پرداخته می‌شود: یکی از ابعاد جایگاه زن در نظام اجتماعی اسلام، رشد فکری و شخصیتی زنان در زمینه فرزندآوری است. عدم تمایل زنان جوان به فرزندآوری که می‌توان از آن به‌عنوان یک رفتار مسری بین زنان امروزی یاد کرد علل و عوامل متعددی دارد؛ اما کارشناسان حوزه خانواده و جمعیت معتقدند حل این چالش با تغییر نگرش و باورهای جامعه و اجرای کامل قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت و رشد فکری و شخصیتی جوانان در زمینه فرزندآوری میسر است. اهمیت فرزندآوری و نگرانی‌ها از گسترش جمعیت سالمندی در ایران موجب شد تا مسئولان تأکید کنند که همه رسانه‌ها باید همت کنند تا قانون جمعیت به‌خوبی در جامعه انعکاس پیدا کند و مشوق‌ها برای افزایش و جوان‌سازی جمعیت به‌روشنی برای مردم تبیین شود.

باتوجه به پیامدهای منفی کاهش جمعیت در زندگی خانواده‌ها و اثرات منفی سالمندی و پیری جمعیت طی سال‌های آینده باید اقدامات لازم برای فرهنگ‌سازی و اصلاح نگرش مردم و رشد فکری و شخصیتی جوانان نسبت به فرزندآوری صورت گیرد. امروزه یکی از مهم‌ترین موضوعات مربوط به رفتارشناسی خانواده‌ها، مسئله فرزندآوری و پایین آمدن نرخ فرزندآوری است. کاهشی که در ابعاد کلان موجب کاهش رشد جمعیت می‌شود و در درازمدت ممکن است تبعاتی را برای جامعه به همراه داشته باشد که هم اینک موضوع سخن ما نیست.

پایین آمدن نرخ جمعیت در جوامع دینی مذموم شمرده می‌شود. بااین حال ممکن است عده‌ای این ایده را مطرح کنند که لزوم فرزندآوری به‌هیچ‌وجه قابل‌استنباط از هیچ‌کدام از آیات قرآن نیست و از آنجایی که این کتاب آسمانی هیچ‌گونه خطابی را راجع به این موضوع متوجه پیروان خود نساخته، نباید و نمی‌توان مستظهر به آموزه‌های کتاب مقدس مسلمانان از آنها خواست که بچه‌دار شوند. به‌خصوص در شرایط سخت اقتصادی جامعه امروز که تأمین ابتدایی‌ترین لوازم نگهداری و مراقبت و تربیت کودکان با چالش مواجه می‌شود و برای والدین رؤیای ساختن حیاتی مرفه برای فرزندان‌شان را دست‌نیافتنی کرده است.

اهمیت به شعار فرزند بیشتر، زندگی بهتر

بعد از عبور از سال‌هایی که در آن «فرزند کمتر، زندگی بهتر» در پستوی ذهن‌ها خزید و در چراغ خاموش تصمیم‌سازی‌ها سرانجام در جامعه نهادینه شد، اکنون چند صباحی است که «فرزندآوری» به طور ملموس تبلیغ می‌شود، موضوعی که از چند دریچه باید به آن نگریست. فرزند بیشتر به مثابه فرصت زندگی کمتر، رابطه زناشویی محدودتر، نان‌خور اضافی، دوقطبی زن شاغل. مادر، این تصور که بچه‌دار شدن پول می‌خواهد و سطح اعتقادی یا حاکمیتی افراد از جمله افکار و باورهایی است که به تدریج نهادینه شده و اقدام به فرزندآوری را در خانواده‌های امروز سخت و پیچیده کرده است. بر اساس جامعه‌شناسی تعامل‌گرا، معنی‌ها در ذهن مردم تغییر کرده و تمایل به فرزندآوری را در جامعه کاهش داده است.

کاهش نرخ رشد جمعیت، افزایش میل به تجرد، افزایش فاصله بین ازدواج و تولد نخستین فرزند به (۴/۵) سال، رخ دادن نیمی از طلاق‌ها در پنج سال اول زندگی مشترک و (۲۷) درصد طلاق‌ها در (۲) سال اول زندگی، افزایش هزینه‌هایی مانند مسکن در سبد هزینه خانوار شهری، بالا رفتن سن شروع به کار، از دست رفتن بهترین سال‌های باروری و مشکلات معیشتی برای برخی از اقشار جامعه انگیزه فرزندآوری را کمرنگ کرده است. شهرنشینی، تغییر الگوهای غالب شغلی همچون کشاورزی را بدنبال داشته است بطوری که در زندگی شهرنشینی با وجود پشتوانه روستانشینی دیگر فرزندان نیروی مولد نیستند بلکه مصرف‌کننده به حساب می‌آیند و همین موضوع انگیزه‌های باروری را کاهش داده است.

این مهم در ادبیات قرآنی در سوره کهف آیه ۴۶ به عنوان زینت زندگی دنیا شناخته می‌شود که «الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَةُ الصَّالِحَةُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا» به این معنا که مال و فرزند، زینت زندگی دنیاست و باقیات صالحات [ارزش‌های پایدار و شایسته] ثوابش نزد پروردگارت بهتر و امیدبخش‌تر است (تفسیر المیزان، جلد ۱۳: ۴۴۲).

اهمیت به طرح‌های حمایت از خانواده

در طرح‌های حمایت از خانواده بیشتر به انگیزه‌های زنان و جوانی و انگیزه‌ها را بیشتر به یک بسته تشویقی برای جوانی جمعیت و حمایت از خانواده و زنان تبدیل کرده که در آن مفاد قانونی با مخاطب قرارداد نهاد‌های مختلف، تنها شبکه توزیع نقش را برای جوانی جمعیت ترسیم کرده

است. طرح‌ها و برنامه‌ها فاقد اندام‌وارگی لازم برای جوانی جمعیت و حمایت از خانواده است و در آن فقدان نگاه سیستمی به چشم می‌خورد. باتوجه به مراحل استدلال اخلاقی از منظر جامعه‌شناسی به نظر می‌رسد تأکید بسیار بر مشوق‌ها در طرح‌های جمعیت و تعالی خانواده به تدریج جامعه را برای فرزندآوری شرطی می‌کند و اجازه نمی‌دهد مسئله جوانی جمعیت به بخشی از وجدان اجتماعی تبدیل شود. در بخشی از آیه (۶) سوره اسراء و بعد از ذکر شدن چند عنوان از ویژگی‌های بنی اسرائیل و وضعیت آنها، خطاب به آنها گفته می‌شود که: «ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكُرَّةَ عَلَيْهِمْ وَأَمْدَدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ وَجَعَلْنَاكُمْ أَكْثَرَ نَفِيرًا»؛ (سپس شما را بر آنها چیره می‌کنیم؛ و شما را به وسیله دارایی‌ها و فرزندان کمک خواهیم کرد؛ و نفرات شما را بیشتر [از دشمن] قرار می‌دهیم) و در اینجا می‌بینیم که زیادی فرزندان به عنوان یکی از اسباب امداد و یاری الهی، معرفی شده است (مجمع البیان، جلد ۶: ۶۱۵).

حجاب و عفت، آرامش مادرانه برای تربیت فرزندان صالح

یکی از ابعاد جایگاه زن در نظام اجتماعی اسلام، پذیرش حجاب توسط زن و ارتباط آن با سلامت فکر و افزایش احساس امنیت و آرامش است. بدون تردید حجاب و پوشش، تأثیرات بسیار مثبتی بر فکر و روح و روان زن دارد. عفاف و پوشیدگی برای زنان به عنوان یکی از سبک‌های زندگی متناسب جمعیت مطلوب، همچون سد و حفاظی است که زن در سایه آن از هر ذلت و تحقیری در امان می‌ماند. دین اسلام با واجب کردن حجاب، نمی‌خواهد زن بازیچه دست شهوت پرستان شود و ارزش او به میزانی پایین بیاید که تنها وسیله‌ای برای برطرف ساختن شهوت‌ها باشد. اسلام، خوشی‌های مشروع را برای زن می‌پسندد و البته تأمین آن را در سایه عفاف می‌داند. عفاف که ثمره حجاب و پوشش است، عامل آرامش و سکون انسان و دور ماندن او از عوامل پریشانی و در نهایت باعث رضایت وجدان است. چه بسیارند عوامل ناامنی فکری و ذهنی که عفاف مانع بروز سبک‌های زندگی متناسب جمعیت مطلوب است. عفاف به عنوان یکی از سبک‌های زندگی متناسب جمعیت مطلوب، موجب احساس امنیت و شرف آدمی است و باعث می‌شود که آدمی بتواند در طول حیاتش درست فکر کند و نیکو تصمیم بگیرد.

بسیاری از فعالان حوزه روان‌شناسی معتقدند پوشیده بودن و حجاب داشتن در هر فرهنگ و مذهبی احساس امنیت و آرامش خاطر برای خودزن و جامعه‌اش به همراه خواهد داشت. این حجاب به‌عنوان یکی از سبک‌های زندگی متناسب جمعیت مطلوب در دین اسلام حدود شرعی‌اش مشخص شده است و در ادیان دیگر نیز همواره پوشیده بودن و پوشش متین و ساده، متانت و حجب و حیای زنان و حتی مردان را نشان می‌داده است. از این رو معتقد بودند پوشش روی جنسیت افراد سرپوش می‌گذارد و باعث می‌شود فارغ از جنسیتشان دیده شوند و در فضای آرام و ایمن‌تری به فعالیت‌های اجتماعی‌شان بپردازند و استعدادهایشان را شکوفا کنند (سبز علی، ۱۴۰۰: ۵) و در زمینه جمعیت مطلوب موثر است.

از این جهت است که اسلام می‌خواهد مردان و زنان مسلمان روحی آرام و اعصابی سالم و چشم و گوش پاک داشته باشند تا سبک زندگی متناسب جمعیت مطلوب عملی شود، لذا بر رعایت حجاب در جامعه به‌شدت تأکید شده است (تفسیر نمونه، جلد ۲: ۳۲۰).

بی‌تردید بی‌حجابی سبب می‌شود که گروهی از زنان، در یک مسابقه بی‌پایان، در نشان‌دادن اندام خود و تحریک مردان هوس‌باز بر خلاف سبک زندگی متناسب جمعیت مطلوب، شرکت کنند. این امر در عصر و زمان ما که به‌خاطر گرفتاری‌های تحصیلی و اقتصادی سن ازدواج بالا رفته و قشر عظیمی از جامعه را جوانان مجرد تشکیل می‌دهد، آثار بسیار زیان‌بار دارد (همان: ۳۲۱). بدین ترتیب دستور مؤکد به حجاب در اسلام به‌عنوان یکی از سبک‌های زندگی متناسب جمعیت مطلوب در راستای مقابله با تحریک جوانان از طریق خودنمایی زنان صادر شده، تا تبعات بی‌حجابی در جامعه از میان برود (تفسیر نمونه، جلد ۱۵: ۳۹۴)؛ لذا در قرآن کریم از این که زنان به‌ویژه در محیط عمومی به‌هنگام سخن گفتن طرز کلام خود را به‌صورت هوس‌انگیز درآورند نهی فرموده مبادا بیمار دلان به آن‌ها طمع کنند: «فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ» (احزاب، ۳۲) پس به‌گونه‌ای هوس‌انگیز سخن نگویند که بیمار دلان در شما طمع کنند. اگر سلامت جامعه و امنیت و آرامش را طالب باشیم، باید از تهاجم به مسئله حجاب به‌شدت پرهیزیم (تفسیر نمونه، جلد ۱۵: ۳۹۵).

در تفسیر آیه آورده‌اند: «فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ» یعنی صدای خود را نازک نکنید و با مردان به نرمی حرف نزنید، و با بیگانگان مخاطبه و روبرو سخن نگویند که منجر به طمع آنها شود، پس

مانند زنی باشید که اظهار تمایل به مردان می‌کنید. فَيَطْمَعُ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ قَتَادَهُ گوید: پس طمع کند آنکه در دل او بیماری نفاق است» (مجمع البیان، جلد ۲۰: ۱۰۷).

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

ثابت شده است که بهترین درمان بسیاری از مشکلات حاد و لاینحل، زن و مادر است. اغلب مشکلات زندگی مشترک در همه امور، مربوط به سال‌های اولیه آن است. چنانچه در این ایام، این مشکلات را زن و مادر به‌عنوان همسر در تنظیم رفتارها در خانواده تاب آورد و با ممارست و تمرین، این صبوری را به یک توانایی تبدیل کنید، قادر خواهید بود بنای خوشبختی بالا برید؛ بی‌آنکه بیم از فرو ریختن آن داشته باشید.

دلیل اصلی نوشتن این مقاله این است که چون انسان در خانواده بنیادی‌ترین نهادی که فرد در آن رشد و پرورش می‌یابد و به آرامش می‌رسد و این امر زمینه‌ساز شکوفایی شخصیت و تکامل و پرورش مهارت‌های اجتماعی کودکان و نوجوانان شده و سبب رشد جسمانی، اخلاقی، اجتماعی، عقلانی و عاطفی آنها است و این امر در جامعه و رسانه‌ها جمعی کمتر به آن پرداخته می‌شود. نوآوری تحقیق «احصاء نقش‌های جمعیتی زنان مبتنی بر مبانی اسلامی» در این است که به تأثیر زن در تنظیم آرامش و خوشبختی و نیکی و سلامتی اخلاقی و معنوی در خانواده و جمعیت و در نقش اول «تقویت استحکام و بنیان خانواده»، در نقش دوم «ارتقای نگاه معاد محور در معیشت خانواده» و در نقش سوم «مدیریت جریان تربیتی فرزندان» برعهده زنان بوده، می‌پردازد که هیچ‌کدام از تحقیقات گذشته به این بُعد نپرداخته‌اند و این تحقیق از این منظر، بکر و جدید است. نتایج تحقیق در قالب شبکه مضامین مستخرج از واحدهایی معنایی مرتبط با مسئله پژوهش برای ترسیم نقشه ذهنی با استفاده از نرم‌افزار XMINDMAP برای خلاصه‌سازی و ساده‌سازی به نموداری (۱) منسجم و قابل‌استناد ترسیم گردید.

نمودار ۱. الگوی ذهنی نقش‌های جمعیتی زنان

پیشنهادهای نظری و کاربردی

۱. الگوهای ذهنی زنان در حوزه تقویت استحکام و بنیان خانواده، مدیریت جریان تربیتی فرزندان و ارتقاء نگاه معادمحور در معیشت خانواده و نقش‌های جمعیتی زنان شناسایی گردد؛
۲. نقش‌های جمعیتی زنان براساس بیانات مقام معظم رهبری استخراج و شبکه مضامین آن شناسایی گردد؛
۳. رابطه بین مفاهیم تقویت استحکام و بنیان خانواده، مدیریت جریان تربیتی فرزندان و ارتقاء نگاه معادمحور در معیشت خانواده شناسایی با ابتناء بر سازه‌های تشکیل دهنده آن بررسی گردد؛
۴. سیاست‌های کلی خانواده، جمعیت و قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت بر اساس الگوی ذهنی نقش‌های جمعیتی زنان واکاوی گردد و براساس آن شاخص‌های ارزیابی اجرای سیاست‌ها و قوانین مرتبط استخراج گردد.
۵. مهندسی پیام تولیدات هنری و رسانه‌ای براساس مفاد الگوی ذهنی ناظر بر نقش‌های جمعیتی زنان طراحی و براساس آن طرحواره تولیدات بازتولید گردد.
۶. متن و محتوای آموزشی دختران در دوره‌های آموزش متوسطه براساس نقش‌های جمعیتی زنان بازنویسی و اصلاح گردد.

فهرست منابع

- آبوت، پاملا. (۱۴۰۲). جامعه‌شناسی زنان، مترجم: منیژه نجم عراقی، تهران: نشر نی.
- آتش‌افروز، محرم. (۱۳۹۸). جنبش ضدانسان‌گرایانه علیه تولد، وب خبرنگار وسائل.
- اسحاقی، حسین. (۱۳۸۲). مسئله‌شناسی فرهنگی، تهران: مرکز پژوهش‌های اسلامی صداوسیما.

- اسماعیل زاده، علی اصغر و مصطفوی، سیدرضا. (۱۳۹۰). خانواده سالم و آموزش های فرآموز، تهران: جامعه و فرهنگ.
- اکبری، محمدرضا. (۱۳۷۷). تحلیل جدید و کاربردی حجاب در قرن حاضر، اصفهان: انتشارات پیام عزت.
- الآمدی، عبدالواحد. (۱۴۱۲). غررالحکم و دررالکلم، تحقیق السید مهدی الرجائی، قم: مؤسسه دارالکتب الاسلامی.
- براون، کوین و اشنایدر. (۱۳۷۰). لباس افراد مختلف، مترجم: کیوان شکوهی، تهران: نشر کارگاه هنر.
- پیشوایی، فریده و رضایی، مریم. (۱۳۸۸). معادباوری، مفهوم، ضرورت، تاریخچه، نشریه ارمغان، (۴) ۶.
- حاجبانی، ابراهیم. (۱۳۸۷). «نسبت هویت ملی با هویت قومی در میان اقوام ایرانی»، مجله جامعه‌شناسی ایران، ش ۳ و ۴.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه. (۱۳۷۳). تفسیر نورالثقلین، قم: اسماعیلیان.
- حیدری، نجمه و مروج، خلیل. (۱۳۹۲). توکل؛ لوازم و موانع آن در روایات، مجله معرفت، ۲۲ (۱۹۱)، ۷۱-۸۰.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۳/۱/۱ش). بیانات در حرم مطهر رضوی.
- خاوری، زهره؛ حیدری، پوران؛ مراغی، الهام و منتظری، محمداقرا. (۱۳۸۸). «رفتارهای جنسی ناسالم و پرخطر کدام‌اند؟»، نشریه علمی طلوع بهداشت، (۸) ۳، ۱۸-۱۸.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). فرهنگ دهخدا، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- دورانت، ویل. (۱۳۶۷). داستان تمدن، مترجم: احمد آرام و دیگران، تهران: انتشارات آموزش و پرورش انقلاب اسلامی.
- الراغب الاصفهانی. (۱۴۱۶ق). المفردات فی غریب القرآن، قم: نشر ذو القربی.
- الزمخشری، م. (۱۹۷۳م). الکشاف، قم: نشر دارالکتب الاسلامیه.
- سالاری فر، محمدرضا. (۱۳۸۴). درآمدی بر نظام خانواده در اسلام، تهران: سمت.
- سبحانی تبریزی، جعفر. (۱۳۸۷). سیمای انسان کامل در قرآن: تفسیر سوره فرقان، قم: بوستان کتاب.
- سپهر محمدتقی بن محمدعلی. (۱۳۷۷). ناسخ التواریخ، تاریخ قاجار، تهران: نشر اساطیر.
- سیدعامری، میرحسن. (۱۳۸۷). «رابطه فرهنگ‌سازمانی با بهره‌وری در مدیران تربیت‌بدنی، استان‌های آذربایجان شرقی و غربی»، نشریه حرکت، ش ۳۵.
- السیوطی، جلال الدین ابوالفضل عبدالرحمان. (۱۴۰۳ق). تفسیر الدر المنصور، بیروت: نشر دارالفکر.
- شعاری‌نژاد، علی اکبر. (۱۳۷۵). فرهنگ علوم رفتاری، تهران: مؤسسه انتشاراتی امیرکبیر.
- شیخ الحر العاملی، محمد. (۱۴۱۴ق). وسائل الشیعه، چاپ دوم، قم: چاپ آل البيت لیحیه التراث.
- صفورائی، محمدمهدی. (۱۳۹۰). «نقش اعتقادات، بینش‌ها و باورهای دینی»، قم: مجله معرفت، شماره ۱۶۳.
- ضیاءپور، جلیل. (۱۳۴۷). لباس زنان ایرانی از دوران قدیم، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و هنر.

- طباطبایی، حسین. (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان، مترجم: محمد باقر موسوی همدانی، ش ۱۵، ۱۶، قم: انتشارات دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- طبری، فضل بن حسن. (۱۳۶۶). مجمع البیان، بیروت: دار المعرفة.
- عابدینی، احمد. (۱۳۸۶). معبد ایمان، تهران: نشر مشار.
- عبدالله‌پور، نازی. (۱۳۹۰). ژولیده مویه غبارالود. چاپ اول، تبریز: انتشارات مولا علی.
- علیمردی، مهناز و علیمردی، محمدمهدی. (۱۳۸۹). حجاب و پوشش در ادیان زرتشت، یهود و مسیحیت، نشریه معرفت ادیان، (۱) ۳، ۱۱۷-۱۳۸.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی. (۱۳۷۳). تفسیر صافی، تهران: مکتبه الصدر.
- قرآن. مترجم: فولادوند؛ انصاریان؛ تفسیر نمونه؛ علامه طباطبایی.
- کاظمی‌پور، شهلا (۱۳۸۳)؛ مبانی جمعیت‌شناسی، تهران، مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه.
- کجباف، محمد (۱۳۸۴)، «رفتارشناسی جنسی در اندیشه دینی»، مجله مطالعات راهبردی زنان، شماره ۲۷.
- کدخدایی، حمیده (۱۳۹۵)، عوامل استحکام خانواده در قرآن و روایات، سپاهان شهر: حوزه علمیه حکیمه.
- کلینی، الکافی (۱۴۲۹)، محمد بن یعقوب، دار الحديث، قم.
- لیبی، محمدمهدی (۱۳۹۳)، خانواده در قرن بیست و یکم از نگاه جامعه‌شناسان ایرانی و غربی نشر علم، تهران.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳)، بحارالانوارلدر اخبارالائمةالاطهار، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- محمدی ری‌شهری، محمد. (۱۳۹۰). دانشنامه قرآن و حدیث، قم: مؤسسه فرهنگی دار الحديث.
- محمدی آشتیانی، علی. (۱۳۷۹). حجاب در ادیان الهی، قم: نشر اشراق.
- محمدی، طوفان. (۱۳۹۴). «مشکلات شهری»، وب چشم انداز.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۹). حجاب، قم: نشر صدرا.
- مطیع، ناهید. (۱۳۸۴). جامعه‌شناسی (مفاهیم کلیدی)، بی جا: آوای نور.
- معین، محمد. (۱۳۸۸). فرهنگ معین، تهران: مؤسسه انتشاراتی امیرکبیر.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۰). تفسیر نمونه، قم: دارالکتب الاسلامیه.
- موسوی، حسین. (۱۴۰۲). آثار و برکات فرزندان‌آوری از نگاه عقل و شرع و علم، موسسه فرهنگی پژوهشی کیهان.
- نهج‌البلاغه، سیدرضی (گردآورنده). (۱۳۸۶). مترجم: محمد دشتی، چاپ نهم، قم: نشر هادی.

